

УДК 342.3

**POLITICAL AND LEGAL FEATURES OF DEMOCRATIC TRANSIT IN
POST-COMMUNIST STATES****ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ В
ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ****Shulika A.A. / Шуліка А. А.***d.polit.s., as.prof. / д.політ.н., доц.*

ORCID: 0000-0002-7250-0026

Tymchenko M.M. / Тимченко М.М.*s.polit.s., as.prof. / к.політ.н., доц.*

ORCID: 0000-0002-1404-4261

*Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Gagarina, 72, 49010**Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,**Дніпро, Гагаріна, 72, 49010*

Анотація. Стаття присвячена політико-правовому аналізу особливостей демократичного транзиту в посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи і також країнах пострадянського простору. Авторами було проведено порівняльний аналіз становлення конституційних систем цих країн в умовах транзитивності. Можна простежити, що дані процеси супроводжувалися дилемою пошуку компромісу між модернізацією існуючої правової системи і проблемою створення політичної єдності громадян. Аналізуючи практичний досвід конструювання конституційних систем в перехідних державах, ми можемо спостерігати дифузю старих і нових політичних інститутів, яка часто супроводжується поширенням правового нігілізму, правового і політичного популізму, що в кінцевому підсумку призводить до формування гібридних режимів, які поєднують в собі, як демократичні, так і авторитарні риси.

Ключові слова: демократичний транзит, транзитивність, правова система, конституційна система, націоналізм.

Вступ.

Основою для формування правової держави є перш за все демократична політична система. Країни посткомуністичного простору вже більше 30 років знаходяться на етапі формування демократичних держав. В кожній країні це формування має свої особливості, є приклади формування сталих демократій але і можна спостерігати посилення авторитарних тенденцій.

При цьому правові системи в більшості держав посткомуністичного простору характеризуються фрагментарністю, нестабільністю, також доволі часто правові норми не виконуються повністю через їх декларативний характер та відсутність чітких механізмів їх реалізації.

В багатьох випадках така характеристика правових систем пов'язана зі специфікою транзитивних політичних систем та особливостей формування державності і легітимності на посткомуністичному просторі.

В основі нашого дослідження лежать різноманітні теоретико-методологічні підходи: системний, структурно-функціональний, неінституціональний, компаративний (порівняльний).

Основна частина.

Політичний транзит є важливою проблемою для сучасних наукових досліджень і тому представляє безсумнівний інтерес для дослідників.

Особливої актуальності проблема транзиту набуває в контексті формування специфічних державних та правових систем на пострадянському політичному просторі.

Досить популярним став «хвильовий» аналіз демократичного транзиту С. Хантігтона, Р. Даля, Ф. Шміттєра, які в своїх дослідженнях намагались періодизувати історію розвитку людства з точки зору статистичного аналізу кількості демократичних політичних режимів порівняно з недемократичними.

Хвильовий підхід має певне методологічне значення для соціальних і гуманітарних наук. В першу чергу тому, що він «дозволяє порівнювати різні історичні етапи в розвитку політичного транзиту та виявити групи країн, транзитологічні процеси в яких мали схожі особливості» [1, с. 55].

Особливе значення з точки зору політичної транзитології має третя хвиля демократизації (за С. Хантінгтоном) – вона продемонструвала різноманітність демократичних переходів у різних країнах. Це було обумовлено різними початковими етапами демократичного транзиту від класичних персональних диктаторських політичних режимів (режим А. Салазара в Португалії, режим Ф. Франко в Іспанії) до ідеологічних тоталітарних режимів в СРСР, Югославії та ін., які не обмежувалися впливом на політичну систему, а й впливали на всі сторони життя суспільства.

Після розпаду СРСР, траєкторії політичного розвитку пострадянських держав істотно розрізнялися [10, р. 158]. Якщо Литва, Латвія, Естонія сформували визнані демократичні політичні системи, то в деяких державах сформувалися повноцінні авторитарні політичні режими (Туркменія, Узбекистан, Казахстан та ін.). У багатьох інших пострадянських країнах спостерігалися маятникові коливання між демократичним і недемократичним напрямками розвитку політико-правового режиму [9, р. 235]. При цьому часто досить складно проаналізувати дані коливання з точки зору класичних теорій політичного транзиту.

Наприклад, С. Хантінгтон аналізуючи взаємозв'язок між рівнем економічного розвитку і існуванням демократичної політики, стверджував, що в «зоні транзиту» знаходяться насамперед країни з більш високим рівнем економічного розвитку і ВВП [6, с. 332-333]. Але якщо аналізувати демократизацію з точки зору цього твердження то стає незрозуміло, чому, наприклад, Молдова, Україна, Грузія, які займають не найвищі рядки рейтингу за рівнем ВВП, домоглися більшого прогресу в розвитку демократії, ніж держави, які завдяки експорту корисних копалин, показують більш високі показники ВВП (Російська Федерація, Азербайджан та ін.). Підходи з точки зору культурологічних особливостей розвитку, як правило, теж не в змозі пояснити різноманітність політико-правих режимів на пострадянському просторі, адже різні опитування демонструють велику схожість (особливо в 90-х – на початку 2000-х) в цінностях і установках серед пострадянських громадян [10, р. 158].

Особливе значення для формування нових демократичних політичних режимів та правової системи мав початковий етап формування держави. Якщо початковий етап демократичного транзиту в країнах початку третьої хвилі

демократизації (Португалія, Іспанія, Греція) характеризувався існуванням в цих країнах певного досвіду демократії та певної стабільності національно-державної системи, то багато країн пострадянського простору опинилися на етапі не просто переходу до демократії, а й на етапі формування нової форми державності. Без ідеологічної основи та жорсткого управління більшість держав-учасниць Варшавського договору не змогли почати процес демократизації в тих же національних кордонах, як і до демократичної трансформації. Країнами Варшавського договору, які зберегли свою державність стали Албанія, Болгарія, Угорщина, Польща та Румунія. НДР увійшла до складу ФРН, а замість СРСР, Югославії та Чехословаччини утворилися двадцять чотири нових держави.

В таких умовах для нових держав, які обрали шлях демократичного транзиту, ключовим питанням розвитку стала проблема формування національної державності.

В цьому випадку актуальною стає класифікація демократичних транзитів британського політолога Тараса Кузьо. Він вважає, що всі демократичні транзити можна розділити на три типи: подвійні, потрійні та квадро-транзити [11].

Введення такої класифікації пов'язане з тим, що на думку Т. Кузьо дослідження демократичних транзитів перемістилося з країн Латинської Америки та Південної Європи в країни посткомуністичної Європи. На початку третьої хвилі демократизації вчені спочатку припускали, що перехід буде характеризуватися «подвійним переходом», який передбачав демократизацію політичної сфери та становлення ринкової економіки [11].

При аналізі демократичних транзитів багатьма вченими було визнано, що більшість посткомуністичних держав успадкували від СРСР, на етапі розвалу держави, слабку легітимність влади та нестабільні інститути, тим самим додавши третій фактор до перехідного процесу – формування державності.

Підхід Т. Кузьо в межах «квадро-транзитів» розділяє питання становлення нації і державності тому що, обидва процеси взаємопов'язані, вони, тим не менш, повинні бути розділені на окремі компоненти: «демократизація та маркетизація розглядаються окремо, але вони також є тісно пов'язаними явищами» [11].

Такий підхід «потрійного та квадро-транзиту» в цілому є досить актуальним для аналізу посткомуністичних переходів, в першу чергу тому що включає питання становлення національної держави та громадянства. Це пов'язано з тим, що проблеми становлення державності і національності до недавнього часу ігнорувалися вченими, так як вони не були визначальними факторами більш ранніх перехідних періодів.

У контексті теми нашого дослідження дане питання особливо актуалізується у зв'язку з тим, що проблеми становлення державності, нації та їх легітимності фактично ставали переважаючими над проблемами становлення правових систем країн пострадянського простору.

Ця проблема проявилась одразу під час правової та конституційної кризи в багатьох державах, коли комуністична та репресивна правова система

співіснувала з новими демократичними політичними практиками. Виходячи з вищезазначеного, важливим є дослідження становлення конституційних систем у ряді перехідних суспільств пострадянського простору

Західні дослідники, політологи і правознавці в своїх дослідженнях наголошували, що демократичні транзити повинні завершуватись створенням конституційних основ нової держави [7, р. 46-68]. Проте політико-правові трансформації у Східній Європі та пострадянській Центральній Азії не підтверджували дане твердження. Більшість посткомуністичних держав відмовилися від процесу формування конституційних основ нового демократичного суспільства одразу після демократичних перетворень. Там, де відбувалися конституційні зміни, вони, як правило, відбувалися не через спеціальні конституційні процеси, а скоріше в межах звичайних політичних процесів і часто характеризувались фрагментарністю [13, р. 167].

Доволі часто це було пов'язано з конфліктом політичних еліт (на пострадянському просторі в основному між консервативними комуністичними елітами та реформаторськими національно-демократичними). Формування конституцій доволі часто затягувалось внаслідок політичного протистояння, а самому підписанню конституцій передували глибокі політичні кризи.

Наприклад, в Україні відбулась інституційна криза пов'язана з правовими проблемами формування демократичної держави. В 1993 р. відбулась правова криза у взаємовідносинах виконавчої та законодавчої гілок влади, яка погіршувалась тим, що судова гілка влади, яка повинна була виступати арбітром у правовому конфлікті між іншими гілками влади ще не могла ефективно функціонувати. Хоча саме Конституційний суд України зіграв доволі важливу роль в політичному житті України 90-х років, коли поновив в правах Комуністичну партію України та надав їй можливість участі у виборах. До цих подій, правовий конфлікт між політичними елітами проходив на фоні протестів в Україні пов'язаних з економічною кризою та формуванням легітимності української політичної влади [2, с. 79]. В якості мирного виходу з кризової ситуації було обрано проведення позачергових президентських та парламентських виборів. Таке рішення певною мірою зняло напругу в державі та в першу чергу було компромісом політичних еліт.

Як форма забезпечення демократичного процесу в «1995 р. між новообраними Верховною Радою та Президентом України було укладено Конституційний договір» [5, с. 242], де зазначалась необхідність підписання Конституції. Але саме підписання Конституції знову ж таки ускладнювалось конфліктом нових політичних сил, які увійшли до Верховної Ради та консервативно налаштованих (на практиці соціалістично орієнтованих) депутатів. Саме підписання Конституції України було дуже показовим, коли Президент України Л. Кучма «наче силою» утримував майже добу з 27 по 28 червня депутатів Верховної Ради, ці події отримали назву «Конституційна ніч» [3, с. 154]. Такі рішучі дії були пов'язані з тим, що Президент України не мав підтримки конституційної більшості в парламенті. Знову ж таки сам процес прийняття основного закону країни з самого початку був суто політичним, а не основою для формування правової системи країни.

Подальші зміни Конституції України були в першу чергу пов'язані з політичними коливаннями між президентсько-парламентською формою державного устрою та парламентсько-президентською [3, с. 155]. Конституційні зміни 2004, 2012 та 2014 рр. були пов'язані в першу чергу з політичним протистоянням політичних еліт та намаганням переформувати політичні взаємовідносини законодавчої та виконавчої влади. Останні зміни в Конституції (з 2015 по 2021 рр.) пов'язані з процесами децентралізації, закріплення євроінтеграційного напрямку розвитку політики та ін.

Нормативне твердження, стосовно того, що існує тісний зв'язок між конституційним процесом та ефективним переходом до демократії, оскаржується тим фактом, що деякі держави, які далеко просунулися в своїх демократичних реформах функціонували відповідно до конституцій сталінської епохи, хоча звичайно ж з великими поправками [13, р. 167]. Наприклад Конституція Польщі була прийнята лише у 1997 році, а до цього діяла Конституція 1952 року. Для більш ефективної демократизації країни був створений так званий «Круглий стіл»: суспільна угода між комуністичною владою та опозицією, яка передувала реформам в політичній та соціально-економічній системі Польщі [12, р. 281]. Але незважаючи на існування певного компромісу сама робота з підготовки Конституції Польщі довгий час ускладнювалась конфліктом політичних еліт. Конституція Албанії також за схожими причинами була прийнята тільки в 1998 році.

Конституція Угорщини взагалі була прийнята лише в 2011 році, а вступила в дію в 2012 році, до цього діяла Конституція 1949 року (зі змінами). При цьому вже в 2013 році були внесені зміни до Конституції, які достатньо сильно критикувались як всередині країни, так і в ЄС. Критика стосувалась обмеження прав Конституційного суду Угорщини, анулювання рішень Конституційного суду прийнятих до введення в дію Конституції 2011 року та ін. [8, р. 39].

Деякі країни намагались повернутись до демократичної практики дорадянського періоду, так Латвія у 1990 році повернулася до Конституції 1922 р., хоча звичайно ж це було більш політичне (в деякій мірі навіть популістське) рішення. Звичайно ж, з точки зору сучасної правової демократичної держави (особливо країни-члена ЄС) правові норми початку ХХ ст. не відповідають вимогам сучасності, тому Конституція Латвії неодноразово доповнювалась (останнього разу у 2018 р.). Грузія також приймала у 1992 р. Декларацію про відновлення Конституції 21 лютого 1921 р. [4, с. 204], хоча ця Декларація не вступила в силу, в основу Конституції 1995 р. також була покладена Конституція 1921 року (суттєві зміни в Конституцію були внесені в 2010 та в 2017 рр.).

Часто конституційні зміни обумовлені суто політичними цілями, що можна побачити в Казахстані, де в до діючої Конституції 1993 року вносились суттєві зміни в 1998, 2007, 2011, 2017, 2019 рр. В основному ці поправки були пов'язані зі зміною строків президентських повноважень та вікових обмежень для Президента країни (за попереднім варіантом Президент не повинен був бути старше 65 років). Зміни в конституційній системі Казахстану 2019 року були пов'язані зі змінами у політичній системі держави у зв'язку з

добровільною відставкою Н. Назарбаєва з посади Президента, яку він обіймав з 1991 року.

В в Азербайджані зміни у 2016 р. в Конституції 1995 р. закріпили право Президента країни Ільхама Алієва, який займає дану посаду з 2003 року (колишнім Президентом був його батько Гейдар Алієв з 1993 по 2003 рр.) збільшувати президентський строк до 7 років, а також надали Президенту право на розпуск Міллі Меджлісу (парламенту Азербайджану).

Ми можемо побачити, що Президент Білорусі О. Лукашенко як відповідь на протести у 2020 році неодноразово заявляв про можливість внесення змін до Конституції 1994 року. Це свідчить, що доволі часто змінами в конституційно-правовій системі авторитарні лідери мають намагання підмінити зміни в політичній системі в напрямку демократизації. Це доволі часто пов'язано з домінуванням радянської практики декларативності законів та невідповідності реалізації їх на практиці, особливо в сфері політики.

Доволі складний та конфліктний процес прийняття Конституцій в колишніх країнах СРСР та Варшавського блоку пояснюється наслідками тоталітаризму і виразною спадщиною соціалістичного права [13, р. 168]. У комуністичній конституційній культурі самі по собі конституції не представляли собою суттєвого обмеження для держави і не були значущими джерелами прав особистості. Основою правової системи була єдність ідеології та державної влади, які на найвищому рівні фактично не були обмежені в прийнятті політичних рішень будь-якими юридичними нормами. Хоча теоретично комуністична конституційна система ґрунтувалася на верховенстві парламенту, на практиці апарат комуністичних партій здійснював абсолютний контроль без будь-яких конституційних обмежень. Наприклад, в комуністичних конституціях доволі часто детально визначались індивідуальні права (звичайно ж не політичні, а соціальні та економічні), але вони часто були ілюзорними за своєю природою [13, р. 169]. Це домінування політики над правом сформувало, на жаль, достатньо стійку практику співвідношення правової та політичної систем.

Як ми бачимо доволі часто зміни в конституційній системі сучасних держав пострадянського простору пов'язані не з необхідністю оновлення (осучаснення) правової системи, а в першу чергу пов'язані з політичними вимогами. Це одна з тих проблем, яка не дає можливості формуванню правової держави. Зміни в Конституції обумовлені лише боротьбою політичних еліт і в значній мірі впливають на кризу легітимності Конституції, яка має бути основним правовим документом держави. Звичайно ж певний правовий нігілізм, який обов'язково формується в таких державах, підірвав основи всієї правової системи.

Саме правовий нігілізм у межі юридичних та політологічних джерел, вважається як деформований стан суспільства, або окремого індивіда, для якого є характерним ігнорування вимог закону та зневажливе ставлення до правових норм та традицій [9, р. 227]. В межах нашого дослідження, мова йде про поширення правового нігілізму на рівні не окремих індивідів, а політичної системи в цілому.

Висновки.

Досліджуючи особливості демократичного транзиту на посткомуністичному просторі, нами було обрано такі аспекти як специфіка конституційних систем та дифузія нових та старих інститутів.

Розглядаючи конституційні системи ряду країн пострадянського та посткомуністичного простору, ми можемо стверджувати, що процеси конституційних змін які відбуваються в даних країнах були викликані не вимогами осучаснення та удосконалення правової системи, а здебільшого політичною доцільністю, яка мала на меті модернізацію існуючого політичного режиму. Але поєднання «старих» та «нових» інститутів призвело до їх гібридизації.

Література:

1. Вонсович, С. Политический транзит: вариативность подходов. // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: История. Политология. Социология – Вып. 1 – 2015 – с. 55-60.
2. Гев'юк, У. Позачергові парламентські вибори 1994 та 2007 рр. в Україні: порівняльний аналіз // Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – 2010. – Вип. 14. – С. 78–82.
3. Луценко А. «Страсті» по Конституції // Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Політологія. Соціологія. Філософія - 2010. – Вип. 15. – С. 153-158.
4. Мачуський В. В. Витоки та еволюція міжетнічних конфліктів у незалежній Грузії. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. ІФ Кураса НАН України – Вип. 1 – 2013 – с. 197-215.
5. Сухонос В. В. Інститут глави держави в конституційному праві : монографія. – Суми ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2011. – 339 с.
6. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. – Москва: РОССПЭН, 2003. – 368 с.
7. Ackerman B. The Future of Liberal Revolution. - New Haven: Yale University Press, 2008. – 160 p. DOI: 10.12987/9780300158083
8. Ágh A. Decline of Democracy in the ECE and the Core-Periphery Divide: Rule of Law Conflicts of Poland and Hungary with the EU. // Journal of Comparative Politics. - Vol. 11.2 – 2018 – p. 30-48.
9. Collins K. The logic of clan politics: Evidence from the Central Asian trajectories. // World politics - Vol. 56.2 – 2004 – p. 224-261. DOI: 10.1353/wp.2004.0009
10. Gel'Man V. Out of the frying pan, into the fire? Post-Soviet regime changes in comparative perspective. // International Political Science Review - Vol. 29.2 - 2008 – p. 157-180. DOI: 10.1177/0192512107085610
11. Kuzio T. Transition in post-communist states: Triple or quadruple? // Politics - Vol. 21.3 – 2001 – p. 168-177. DOI: 10.1111/1467-9256.00148
12. Popławska, E. Constitution-making in Poland: some reflections on popular involvement. // Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu - Vol. 45.2 – 2008 – p. 279-286.

13. Teitel R. Post-Communist Constitutionalism: A Transitional Perspective. // Colum. Hum. Rts. L. Rev. - Vol. 26 – 1994 – p. 167–190.

Abstract. *The article is devoted to the political and legal analysis of the features of democratic transition in the post-communist countries of Central and Eastern Europe and also in the countries of the post-soviet space.*

The authors carried out a comparative analysis of the formation of the constitutional systems of these states in the conditions of transitivity. It can be traced that these processes were accompanied by the dilemma of finding a compromise between the modernization of the existing legal system and the problem of creating the political unity of citizens. Analyzing the practical experience of constructing constitutional systems in transitional states, we can observe the diffusion of old and new political institutions, which is often accompanied by the spread of legal nihilism, legal and political populism, which ultimately leads to the formation of hybrid regimes that combine, as democratic, and authoritarian traits.

Key words: *democratic transit, transitivity, legal system, constitutional system, legal nihilism, populism, nationalism.*

Статья отправлена: 18.05.2022 г.

© Шуліка А. А.

© Тимченко М. М.